

УДК 330.52:339.9

Бобух І.М., канд. екон. наук

проф. наук. співроб. Інституту економіки та прогнозування НАН України

ОЦІНКА НАЦІОНАЛЬНОГО БАГАТСТВА У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

Розглянуто міжнародний досвід економічної оцінки національного багатства країн світу та України. Обґрунтовано напрями удосконалення методичних підходів до оцінки національного багатства України. Аргументовано необхідність використання емпіричної матриці економічної оцінки національного багатства з урахуванням дворівневої моделі, що передбачає розгляд у його складі національного капіталу і незадіяних (некапіталізованих) ресурсів.

Провідні світові вчені у сфері вимірювання економічних результатів і соціального прогресу зазначали, що "криза дала нам дуже важливий урок: ті, хто намагається керувати нашою економікою і нашим суспільством, подібні до пілотів, котрі тримають курс без надійного компаса. Рішення, які вони (і ми як окремі громадяни) приймаємо, залежать від того, що ми вимірюємо, наскільки точні наші виміри і наскільки зрозумілі наші вимірники. Ми майже сліпі, коли вимірники погано розроблені чи як слід не зрозумілі. Те, що ми вимірюємо, формує прагнення досягти певної мети, а те, чого ми прагнемо досягти, впливає на вимірюване. Це може значним чином впливати на те, як сприймає себе суспільство, і на шляхи впровадження й оцінки тієї чи іншої політики" [1, с. 9]. Вперше зазначив необхідність фундаментальних реформ у сфері виміру прогресу, розкритикувавши орієнтацію на ВВП при оцінці добробуту, пакистанський економіст Махбуб-уль-Хак ще у 1968 р.¹, який у своєму виступі з приводу економічного розвитку закликав розширити спектр показників прогресу, що дозволило б урахувати нерівність, екологічну стійкість, неринкову продукцію та якість життя.

Головним напрямом перетворення національної та світової системи економічного вимірювання має стати комплексне охоплення різних вимірів оцінювання. Серед них найважливішим є дослідження національного багатства, економічна (грошова) оцінка якого є ключовою умовою виявлення реальних тенденцій і закономірностей розвитку як економіки в цілому, так і її окремих інституційних секторів.

Підґрунтя сучасного розуміння сутності та значення категорії "національне багатство" було закладене К.Марксом та класиками політичної економії – У.Петті, А.Смітом, Д.Рікардо. Історично ж науково досліджувати національне багатство першими почали меркантилісти (Ч.Давенант, Т.Ман, В.Стаффорд –

¹ Економіст шокував аудиторію, висунувши хльосткі звинувачення стратегії розвитку Пакистану. За період, який уряд називав "десятиріччям розвитку", різниця у доходах між Східним та Західним Пакистаном збільшилася більш ніж удвічі, а заробітна плата в промисловості знизилася на третину. Прибуток країни від валютних надходжень використовувався на задоволення потреб еліти. Двадцять дві родини контролювали 2/3 промислових активів і 4/5 банківської та страхової галузей. Разюче економічне зростання надзвичайно викривлювало картину того, що цей період означав для простих пакистанців [2].

в Англії, А.Монкретьян – у Франції), та фізіократи (Ф.Кене, В.Мірабо, А.Тюрго та ін.). Однак більшість вчених розглядають лише теоретичні аспекти дослідження цього важливого макроекономічного агрегата. Необхідною є оцінка національного багатства в цілому та за окремими елементами, не лише враховуючи якісні характеристики, а й у грошовому вимірі, що становитиме найбільшу теоретичну і практичну цінність й дозволить визначити джерела його формування, особливості локалізації та дослідити відтворювальні пропорції нагромадження.

Загалом економічна оцінка національного багатства є категорією історичною: підходи до її здійснення змінювалися поступово через розвиток продуктивних сил і структурних перетворень в економіці. Першою в світовій історії економічною оцінкою національного багатства країни були розрахунки англійського економіста У. Петті, який розділив багатство на складові на основі видів майна й розрахував вартість його елементів, капіталізуючи дохід від них, виходячи з різних строків окупності, тобто враховуючи характер їхнього відтворення. У своїй роботі "Verbum sapienti" ("Слово мудрості"), вперше опублікованій в 1664 р., У.Петті оцінив національне багатство (включивши до його складу вартість землі, домів, флоту, худоби, золотої та срібної монети, товарів, посуду з золота й срібла, меблів, населення) у 667 млн ф. ст. [3]. Результати такої оцінки майже співпадають з розрахунками Г.Кінга, здійсненими практично того ж часу, за якими обсяг національного багатства Англії становив 650 млн ф. ст. [4, с. 19]. Але у згаданих авторів присутні суттєві відмінності у структурі багатства, що пояснюються приблизністю розрахунків та обмеженістю статистичної бази.

Подібний підхід до оцінки національного багатства Англії наприкінці ХІХ ст. був використаний і відомим економістом і статистиком того часу Р.Гиффеном, який прийняв за основу в своїх розрахунках дані щодо надходжень податку на доходи, капіталізуючи їх для отримання цінності майна за різними відсотками, виходячи з різновиду майна. Наприклад, щоб обчислити капітальну вартість будинків у країні, він помножував на п'ятнадцять суму доходу з них, відображену в податкових деклараціях, а розмір капіталу фермерів визначав шляхом помноження їхнього щорічного доходу на вісім. Звичайно, результати таких розрахунків є не точними, але вони дали змогу відслідковувати зміни у багатстві країни. За Р.Гиффеном, багатство Англії у 1885 р. було оцінено в 10 037 млн ф. ст., або у 63 167 млн руб. металічних, тоді як при подібній оцінці в 1875 р. – у 8 548 млн ф. ст., а в 1865 р. – 6 113 млн ф. ст. На душу населення у 1885 р. цей показник становив 270 ф. ст., або 1 703 руб. мет. Головні статті, з яких складається наведена вище цифра "народного" багатства у 1885 р., такі: землі, будинки, капітал фермерів, капітал у цінних паперах, за винятком англійського державного боргу, залізниця, капітал акціонерних компаній, капітал промислових і торговельних підприємств, рухоме майно, що не обкладається податком на доходи (домашні предмети побуту та мистецтва), державне та суспільне майно [5]. Тобто, за Р.Гиффеном, вартість домашньої обстановки та будинків на той час значно перевищувала вартість землі.

У Франції першим подібну оцінку здійснив представник фізіократів Ф.Кене. У 1758 р. вчений опублікував "Економічну таблицю", у поясненнях до якої запропонував метод розрахунку національного багатства, що спирався на доходи трьох виділених ним суспільних класів (виробників, власників та безплі-

дний), вперше згрупувавши багатство за джерелами утворення та видами власності. Обсяг багатства класу *виробників* Ф.Кене обчислив, капіталізуючи чистий продукт і додаючи до отриманого результату обсяг первинних витрат (загальна сума становила 40 млрд ліврів). До складу багатства класу *безплідного* він відносив фонд річних затрат, початкових затрат, запасів монети, землі під домами, майна, торговельних і військових суден (сума багатства за вказаними статтями становила 18 млрд ліврів). А обсяг багатства класу *власників* Ф.Кене не приводить, навіть не обґрунтовуючи виключення цього класу з розрахунків. Загальна сума національного багатства таким чином становить 58 млрд ліврів [6]. Розрахунки Ф.Кене мали низку недоліків статистичного характеру, на які вказував ще А.Вайнштейн [7, с. 23], котрі полягають у тому, що вчений змішав поняття багатства як потоку вироблених країною благ за певний період та як запасу матеріальних благ на певний момент, включивши до його обсягу вартість річного суспільного продукту, землі, капітал підприємств, домашнє майно та гроші.

Достатньо оригінальними були методичні підходи до оцінки національного багатства французькими вченими. В основу розрахунків А. де-Фовіля було покладено дані стосовно суми майна, що переходить через успадкування та дарування, котрі з 1826 р. були обкладені податком, тому ретельно реєструвалися. А. де-Фовіль, приймаючи середню тривалість покоління у 36 років, вважав цінність майна, яке передається щорічно, $1/36$ усього народного майна. Оскільки застосований прийом мав очевидні вади, автор використовував різні поправки на основі інших джерел. Із загальної цифри у 200 млрд фр. ф., отриманої за оцінками А. де-Фовіля, 80 млрд фр. ф. приходить на нерухоме майно, крім будинків; 40 млрд фр. ф. – на будинки; 30 млрд фр. ф. – на цінні папери – французькі та закордонні; 50 млрд фр. ф. – на інше рухоме майно. Науковий підхід А. де-Фовіля використав і М.Панталеоне, здійснивши розрахунки для Італії на основі даних про спадок та дарування, в результаті чого приблизна сума майна приватних осіб була оцінена ним у 48 млрд лір або 1,66 тис. лір на одну особу. З наведеної суми 29 млрд лір становить вартість землі, 9 млрд лір – цінність будівель, а решта приходить на промислове та інше рухоме майно [3]. Подібні методики застосовувалися й в інших країнах. Цінність народного майна Бельгії була оцінена Т.Васальським наприкінці 70-х років XIX ст. у 29,5 млрд фр. ф. У Данії Ф.Гансен на початку 80-х років того ж сторіччя оцінив багатство країни у 6,5 млрд крон (2,25 млрд руб. мет.), з яких 4,68 млрд крон приходить на нерухоме, а 2,1 млрд крон – на рухоме майно [3].

Найбільш масштабні дослідження у цій сфері здійснювалися у США, де кожні десять років проводився так званий "ценз", за результатами якого збиралися дані про різні види народного майна. За даними десятого "цензу" 1880 р. загальна сума "народного багатства" становила 43 642 млн дол., яка складалася з таких головних статей: ферми, житлові будівлі та промислове нерухоме майно, залізниця з устаткуванням, рухоме майно житлових будинків (картини, книги, домашні запаси, паливо тощо), домашні тварини, землевпорядні засоби та машини, запаси землевпорядних і мануфактурних продуктів, телеграфи, суди, канали, нерухоме майно, звільнене від оподаткування (церкви, школи, суспільні будівлі тощо), готівка та різне. Тобто поняття "народного багатства" отожднювалося з

величиною майна, що навіть на той час занадто звужувало елементний склад багатства.

За офіційними розрахунками, здійсненими того часу у США, протягом 30 років (з 1850 до 1880) при зростанні кількості населення на 115% багатство країни зросло на 512%, причому його розмір на душу населення збільшився майже втричі – з 308 до 870 дол., або 1 153 руб. мет. (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка цінності майна США за офіційними даними у 1850–1880 рр.

Роки	Населення, <i>млн осіб</i>	Цінність майна країни за офіційними даними, <i>млн дол.</i>	Середня сума багатства на одну особу, <i>дол.</i>
1850	23,3	7 136	308
1860	31,5	16 159	510
1870	38,5	30 069	777
1880	50,1	43 642	870

Джерело: Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб. : Типо-Литографія И.А. Ефрона, 1891. – В 82 т. – Т. 7. – С. 147.

У першій половині ХХ ст. визначення грошового обсягу національного багатства в країнах світу здійснювалося переважно за окремими елементами. Найпоширенішими були публікації офіційних статистичних служб щодо оцінки основних та оборотних матеріальних засобів, а у Болгарії, Великій Британії, Угорщині, Данії, Люксембурзі, Норвегії, Польщі, Франції та Японії обчислювалася також величина матеріальних благ домашніх господарств населення.

У вітчизняній економічній літературі до Першої світової війни не було жодної самостійної спроби обчислення національного багатства країни, бо вчені користувалися готовими підрахунками іноземних авторів. Так, наводячи зіставлення національного багатства великих держав світу з Росією, до складу якої входила й Україна, проф. С.Фалькнер [8, с. 27] посилається на В.Ньюмарка, а С.Гулішамбаров [9, с. 33, 68] – на М.Мелголла, причому не вказано метод розрахунку, а лише оцінювані елементи (до яких було віднесено землю, худобу, державні та суспільні споруди, будинки, меблі, домашній інвентар, залізні дороги, флот, фабрики, товари, дорогоцінні метали та різне) [10]. Причому, як свідчать дані, наведені С.Струмлініним з посиланнями на праці згаданих вище вчених, за абсолютною величиною національного (народного) багатства (майна) та національного (народного) доходу у 1881–1914 рр. США посідали перше місце, а Росія – п'яте (табл. 2). Однак точність цих розрахунків, за твердженням вченого, не перевищує 40%.

А.Вайнштейн, здійснюючи розрахунки народного багатства Росії станом на початок 1914 р., включав до його складу сільське та лісове господарство; промисловість: громадянські, військові заводи та верфі, залізничні майстерні, комунальні промислові підприємства; транспорт: залізничний та водний, автогужові дороги, грузи у дорозі; зв'язок; міські фонди: міське господарство і благоустрій, житловий фонд, торговельні приміщення; державні установи: військові та інші; культові установи; монети і дорогоцінні метали в обігу і в запасах; домашнє майно населення [11, с. 295–296].

Таблиця 2

**Динаміка обсягу народного майна
і народного доходу великих держав, млн золотих руб.**

Країна	Народне майно			Народний дохід		
	1881	1894	1914	1881	1894	1914
США	88 000	153 000	397 400	13 100	29 200	67 400
Англія (без колоній)	82 500	111 200	137 100	11 800	13 400	21 600
Франція	76 100	91 700	113 400	9 100	11 400	14 250
Німеччина	64 300	79 200	156 600	8 000	12 600	19 200
Росія	40 500	60 300	140 900	6 110	9 360	16 400
Австро-Угорщина	33 400	43 500	58 550	5 580	6 820	10 120
Італія	22 200	29 900	42 400	2 730	4 130	7 630
<i>Усього</i>	<i>407 000</i>	<i>568 800</i>	<i>1 046 350</i>	<i>56 420</i>	<i>86 910</i>	<i>156 600</i>
<i>% до 1881 р.</i>	<i>100,0</i>	<i>140,0</i>	<i>257,0</i>	<i>100,0</i>	<i>154,0</i>	<i>278,0</i>

Джерело: Струмилин С.Г. Статистика и экономика. – М.: Наука, 1979. – С. 292.

Після Першої світової війни С.Струмілін першим узагальнив існуючі та запропонував власні методичні пропозиції до оцінки національного багатства. Оригінальність його підходу полягала у *обґрунтуванні відмінностей національного багатства та народного майна. Не включаючи до складу національного багатства земельні ресурси, дослідник називає їх земельними багатствами (у складі національного майна)* і пропонує оцінювати з використанням методики К.Пожарницького, розробленої для оцінки родовищ корисних копалин, яка ґрунтується на визначенні диференційної рентабельності ділянок [11, с. 294–303]. Розрахунки вченого дозволили провести унікальне історичне порівняння обсягу національного багатства США і Російської імперії/СРСР у 1880–1924 рр. (табл. 3).

Таблиця 3

**Співвідношення величини національного багатства
США та Російської імперії/СРСР**

Показник	1880–1881		1890–1894		1912–1914		1922–1924	
	Російська імперія	США	Російська імперія	США	Російська імперія	США	СРСР	США
Населення, млн осіб	97,82	50,2	122,28	63,1	175,1	95,1	160**	109,9
Національне багатство, млрд зол. руб.*	40,5	84,8	60,3	126,4	140,9	361,9	88,9***	622,8
Національне багатство на одну особу населення, зол. руб.	414,03	1 857	493,13	2 252	804,68	3 710	554,74	3 570

* При перерахунках, що виконувалися С.Струмілінін, 1 дол. США дорівнював 1 руб. 94,3(3) коп.

** Дані за 1922–1923 рр.

*** Станом на 01.10.1924 р. у довоєнних цінах, млн червоних руб.

Джерело: розраховано автором на основі даних: Струмилин С.Г. Статистика и экономика. – М.: Наука, 1979. – С. 291–293, 295, 301.

Центральним статистичним управлінням СРСР в основні виробничі фонди іноді включалися земля, надра й ліси (наприклад у розрахунках за 1936 р.). Природні багатства оцінювалися при цьому умовно, оскільки в соціалістичному суспільстві вони "перестали бути товаром" і не мали ціни [12].

Американським економістом Р.Голдсмітом для оцінки національного багатства було запропоновано метод "безперервної інвентаризації", що полягає у підсумовуванні даних про капіталовкладення з урахуванням строків служби різних елементів багатства з поправкою на амортизаційні відрахування і зміну

цін [13, с. 5–26]. Однак слід зазначити, що застосування методу "безперервної інвентаризації" пов'язане з неточностями розрахунку капітальних затрат і приблизною оцінкою строку служби окремих категорій матеріальних активів.

Однією із найоригінальніших сучасних спроб оцінки національного багатства є реалізована у Росії в рамках спільного проекту аналітиків аудиторсько-консалтингової компанії ФБК, телекомпанії REN TV та газети "Ведомости" [14, с. 25–26]. У спільній роботі І.Ніколаєв, І.Шульга, С.Артем'єва та О.Калінін пропонують оцінювати національне багатство за "економічним потенціалом", що розуміється як сума дисконтованих доходів за окремими галузями економіки й становить "вартість країни", за формулою:

$$PV = \sum_{t=1}^T \frac{I_{t-1}xg_t}{(1+r_t)^t} + \frac{I_Txg}{(r-g)x(1+r_T)^T},$$

де: PV – приведена вартість (present value); I_{t-1} – додана вартість, вироблена в рік $t-1$; r_t – ставка дисконтування на прогностичний період; r – ставка дисконтування на післяпрогностичний період; t – час (від 1 до безкінечності), $t=1$ відповідає року приведення; T – прогностичний період; g_t – темп зростання доданої вартості за рік t ; g – темп зростання доданої вартості за післяпрогностичний період. Найскладнішим при застосуванні даного підходу для країни в цілому є визначення норми капіталізації та ставок дисконтування для галузей даної країни як аналогій корпорацій на безкінечному часовому горизонті.

Вимірювати сукупний ресурсний потенціал народного господарства країни, інтегральний потенціал її продуктивних сил як "економічний потенціал" пропонують і Б.Данилишин, Д.Клиновий та Т.Пепа, але із застосуванням коефіцієнту емерджентності [15, с. 207–209]. Однак авторами не уточнюються методичні засади оцінки компонентів ресурсного потенціалу.

Подібно до описаного вище підходу російських дослідників, на основі теперішньої вартості потоку доходу, отриманого на безмежному часовому горизонті, фахівці Світового банку А.Кунте, К.Гамільтон, Д.Діксон, М.Клементс визначали цінність землі, виходячи з оцінки вкладу фактора землі, у відсотках від вартості виробленої продукції. А загальна оцінка національного багатства, за методичними підходами цих дослідників, повинна передбачати визначення його цінності як суми трьох основних компонентів: природного капіталу, виробничих активів і людських ресурсів [16, с. 2]. Найважливішим компонентом серед перелічених за всіма географічними регіонами світу розробники вважають людські ресурси, що в середньому становлять 68,3% усього обсягу національного багатства на душу населення в світі (табл. 4).

У розрахунках, здійснених у 2006 р. фахівцями Світового банку, серед яких К.Гамільтон, Г.Рута, К.Болт, А.Маркандья, С.Педросо-Галінато, Р.Сильва, М.Саид Ордоубади, Г.Ланг, Л.Таджибаєва [17, с. 4], національне багатство було обчислене як поточна вартість майбутнього споживання. Оцінки запасів виробленого капіталу були отримані на основі моделі безперервної інвентаризації.

Таблиця 4

Національне багатство на душу населення за географічними регіонами світу у 1994 р., дол. США на одну особу

Світовий регіон	Національне багатство, усього	Людські ресурси	Вироблений капітал	Природний капітал	Структура національного багатства, %		
					Людські ресурси	Виробничі активи	Природний капітал
Північна Америка	326 000	249 000	62 000	16 000	76	19	5
Тихоокеанський регіон	302 000	205 000	90 000	8 000	68	30	2
Західна Європа	237 000	177 000	55 000	6 000	74	23	2
Близький Схід	150 000	65 000	27 000	58 000	43	18	39
Південна Америка	95 000	70 000	16 000	9 000	74	17	9
Північна Африка	55 000	38 000	14 000	3 000	69	26	5
Центральна Америка	52 000	41 000	8 000	3 000	79	15	6
Карибський регіон	48 000	33 000	10 000	5 000	69	21	11
Східна Азія	47 000	36 000	7 000	4 000	77	15	8
Східна та Південна Африка	30 000	20 000	7 000	3 000	66	25	10
Західна Африка	22 000	13 000	4 000	5 000	60	18	21
Південна Азія	22 000	14 000	4 000	4 000	65	19	16
Середнє значення за регіонами	115 500	63 000	25 333	10 083	68,3	20,5	11,17

Джерело: Estimating National Wealth: Methodology and Results / A. Kunte, K. Hamilton, J. Dixon, M. Clements. – Washington, D.C.: The World Bank, 1998. – P. 2.

Запаси природного капіталу були оцінені на основі даних окремих країн із розміру фізичних активів та оцінок природноресурсної ренти, що базувалися на світових і внутрішніх цінах. Величина нематеріального капіталу розраховувалася як різниця між загальною величиною багатства та запасами виробленого і природного капіталу. Нематеріальний капітал (intangible capital) за методологією фахівців Світового банку охоплює всі активи, не враховані в оцінках виробленого та природного капіталу (робочу силу, людський капітал, соціальний капітал та інші важливі фактори, такі як якість інституцій) [17, с. XIV, XVIII]. Причому в деяких випадках нематеріальний капітал є негативним, що обумовлюється алгоритмом його розрахунку як залишку – різниці між загальним багатством та сумою природних і вироблених ресурсів. У 2000 р. негативними були питомі частки нематеріального капіталу на одну особу в Алжирі (-3,4 тис. дол. США), Конго (-12,2), Габоні (-3,2), Сирії (-1,6) та Нігерії (-2 тис. дол.) [17, с. 162]. Негативні значення нематеріального капіталу інтерпретуються вченими як такі, що свідчать про низький рівень ВВП у цих країнах (оскільки багатство представляє собою теперішню вартість сталого споживання). Більші обсяги ВВП забезпечили би вищий рівень споживання на одну особу і сукупне багатство, й, відповідно нематеріальні багатства були б більшими. Рівень ВВП у цих країнах є низьким, бо вони отримують вкрай низьку віддачу від свого виробленого, людського та інституційного капіталу, що є класичною ознакою "ресурсного прокляття" [18, 19]. Загальна величина багатства розраховувалася вченими за формулою: $W_t = \int_t^{\infty} C(s) \cdot e^{-r(s-t)} ds$, де: W_t – загальна величина багатства або капіталу у році t ; $C(s)$ – споживання у році s ; r – соціальна ставка віддачі на інвестиції, що обчислюється за формулою: $r = \rho + \eta \frac{C}{C}$, де: ρ – чиста ставка часових переваг; η – еластичність корисності по відношенню до споживання. За результатами розрахунків дослідниками

було встановлено, що чим багатшими є країни, тим вищою є частка вироблених та нематеріальних активів порівняно з обсягами природних ресурсів. У найбагатших країнах, за оцінками фахівців Світового банку, частка природного капіталу у національному багатстві на початку XXI ст. становить лише 2%, питома вага фізичного капіталу – менш ніж 20%, а нематеріального капіталу – 80% (табл. 5).

Таблиця 5

Структура обсягу національного багатства на одну особу за групами країн у 2000 р., %

Країни за рівнем достатку	Природний капітал	Вироблений капітал + міські землі	Нематеріальний капітал	Величина національного багатства на одну особу, дол. США			
				Природний капітал	Вироблений капітал + міські землі	Нематеріальний капітал	Усього
Бідні	26	16	59	1925	1174	4434	7532
Середні	13	19	68	3496	5347	18773	27616
Багаті	2	17	80	9531	76193	353339	439063
Світ	4	18	78	4011	16850	74998	95860

Джерело: Where is the Wealth of Nations? [Електронний ресурс]. / World Bank. – Washington, DC, 2006. – Доступний з: <<http://siteresources.worldbank.org/INTEEI/214578-1110886258964/20748034/All.pdf>>. – Р. 4>.

Найбільшими обсяги національного багатства на одну особу, за розрахунками вчених, є у Швейцарії, Данії, Швеції, США, Німеччині, Японії, Австрії, Норвегії, Франції, Нідерландах (рис. 1).

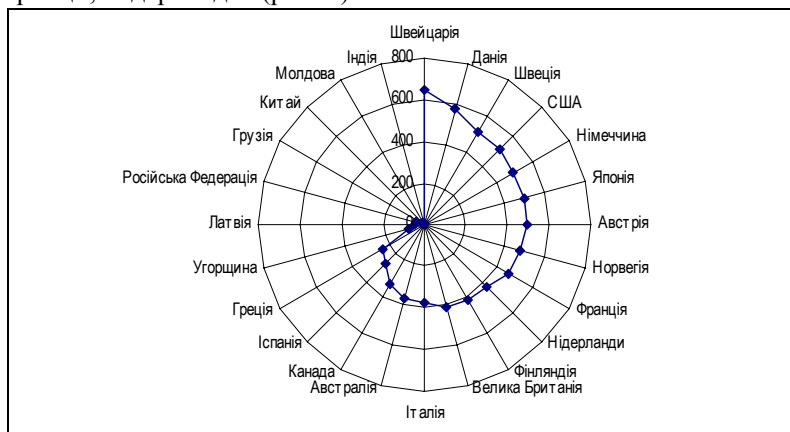

Рис. 1. Обсяг національного багатства на одну особу в 2000 р., тис. дол. США

Джерело: побудовано на основі даних: Where is the Wealth of Nations? [Електронний ресурс]. / World Bank. – Washington, DC, 2006. – Доступний з: <<http://siteresources.worldbank.org/INTEEI/214578-1110886258964/20748034/All.pdf>>. – Р. 159–162>.

У структурі національного багатства більшості країн, за даними дослідників, переважає нематеріальний капітал. Зокрема, у Австрії, Данії, Фінляндії, Франції, Німеччині, Греції, Італії, Іспанії, Швеції, Швейцарії, США, Великій Британії його частка перевищує 80%. Порівняно низькою є питома вага нематеріального капіталу у Російській Федерації – 15,2% та Молдові – 13,4% (табл. 6).

Таблиця 6

Національне багатство на душу населення в країнах світу у 2000 р.,
дол. США на одну особу

Країна	Природний капітал	Вироблений капітал + міські землі	Нематеріальний капітал	Національне багатство, усього	Зміни в багатстві на одну особу	Структура національного багатства, %		
						Природний капітал	Вироблений капітал + міські землі	Нематеріальний капітал
Австралія	24167	58179	288686	371031	46	6,5	15,7	77,8
Австрія	7174	73118	412789	493080	2831	1,5	14,8	83,7
Канада	34771	54226	235982	324979	2221	10,7	16,7	72,6
Китай	2223	2956	4208	9387	200	23,7	31,5	44,8
Данія	11746	80181	483212	575138	4014	2,0	13,9	84,0
Фінляндія	11445	61064	346838	419346	4236	2,7	14,6	82,7
Франція	6335	57814	403874	468024	2951	1,4	12,4	86,3
Грузія	1799	595	10642	13036	16	13,8	4,6	81,6
Німеччина	4445	68678	423323	496447	2071	0,9	13,8	85,3
Греція	4554	28973	203445	236972	1327	1,9	12,2	85,9
Угорщина	4947	15480	56645	77072	765	6,4	20,1	73,5
Індія	1928	1154	3738	6820	16	28,3	16,9	54,8
Італія	4678	51943	316045	372666	1947	1,3	13,9	84,8
Японія	1513	150258	341470	493241	5643	0,3	30,5	69,2
Латвія	5485	12979	28734	47198	551	11,6	27,5	60,9
Молдова	3260	4338	1173	8771	56	37,2	49,5	13,4
Нідерланди	6739	62428	352222	421389	3176	1,6	14,8	83,6
Норвегія	54828	119650	299230	473708	5708	11,6	25,3	63,2
Російська Федерація	17217	15593	5900	38709	4	44,5	40,3	15,2
Іспанія	4374	39531	217300	261205	1663	1,7	15,1	83,2
Швеція	7950	58331	447143	513424	4191	1,5	11,4	87,1
Швейцарія	5943	99904	542394	648241	8020	0,9	15,4	83,7
Велика Британія	7167	55239	346347	408753	1725	1,8	13,5	84,7
США	14752	79851	418009	512612	2020	2,9	15,6	81,5

Джерело: Where is the Wealth of Nations? [Електронний ресурс] / World Bank. – Washington, DC, 2006. – Доступний з: <<http://siteresources.worldbank.org/INTEEI/214578-1110886258964/20748034/All.pdf>>. – Р. 159–162.

Водночас російські вчені у Великій російській енциклопедії зазначають, що в рамках загальної оцінки національного багатства Росії оцінка національного майна здійснюється ними у вартісному вимірі, а природних ресурсів – у натуральному. І, незважаючи на незіставність вартісних і натуральних показників, наводяться дані про те, що природні ресурси (територія, запаси прісних вод і мінеральної сировини) становили у 2000 р. 95,7% усього національного багатства (без урахування людського потенціалу), й зазначається, що їхня економічна оцінка повинна базуватися на диференційованих витратах, пов'язаних із видобутком і транспортуванням корисних копалин у різних умовах [20, с. 477]. А представлення даних у розділі "Національне багатство" Російського статистичного щорічника [21, с. 325] обмежується лише динамікою обсягу та структури вартості окремих нефінансових економічних активів – основних фондів, незавершеного будівництва, матеріальних оборотних засобів та, довідково, – нагромадженого домашнього майна. Найбільшою серед перелічених елементів протягом

1980–2008 рр. була частка основних фондів, причому як у 1980, так і у 2008 р. вона становила 78%.

Російський вчений В.Бушуєв [22] для оцінки національного багатства пропонує використовувати формулу "питомого виробництва капіталу": $ПК_i = Q_i / Q_{\max} * \max \text{ВВП (Швейцарії)}$, де: Q_i – значення відповідного показника у певній країні, Q_{\max} – максимальне його значення. За розрахунками В.Бушуєва, загальна вартість національного багатства Росії, визначена величиною ергатичного потенціалу, що є потенціалом для здійснення корисної роботи зі сталого розвитку держави, становить 1 472 трлн дол., а розрахунковий потенціал дорівнює 220 трлн дол. У структурі національного багатства, за результатами цього дослідження, переважають сукупні природні ресурси (палеокапітал і екокапітал) – 37%; людський капітал становить 33%; соціально-виробничий – 30% (табл. 7).

Таблиця 7

Національне багатство Росії за розрахунками В.Бушуєва, трлн дол.

Складові	Загальний потенціал	Розрахунковий потенціал	Активна частина	Щорічне використання і нагромадження, млрд дол.
1. Природні ресурси, включаючи	500	58,1	4,5	76
2. Людський капітал	504	50	8	6
3. Соціально-виробничий капітал	443	118	6,2	35
<i>Усього</i>	<i>1472</i>	<i>220</i>	<i>17,7</i>	<i>117</i>

Джерело: Бушуєв В.В. Национальное богатство, энергетический потенциал и эргатический капитал России // Энергетическая политика. 2005. – № 4 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.labenin.ru/Docs/nacion_bogatstvo.doc>.

Згідно з висновками С.Глазьєва, за величиною національного багатства Росія є світовим лідером – як в абсолютному вимірі, так і в розрахунку на одну особу. Однак досягається це в основному за рахунок гігантського природного потенціалу (табл. 8).

Таблиця 8

Структура багатства держав на початок XXI сторіччя за С.Глазьєвим та Л.Абалкінім

Країна	Національне багатство		Структура національного багатства, %		
	Загальний обсяг, трлн дол.	На одну особу, тис. дол.	Людський потенціал	Природні ресурси	Відтворювані ресурси
Світовий підсумок	530	90	67	16	17
Країни "сімки" та ЄС	275	360	78	4	18
Країни ОПЕК	195	195	47	37	16
Росія	60	400	50	40	10
Інші країни	100	30	65	15	20

Джерело: Глазьєв С.Ю. Уроки очередной российской революции: крах либеральной утопии и шанс на "экономическое чудо" – М. : Издательский дом "Экономическая газета", 2011. – 576 с.; Стратегический ответ России на вызовы нового века / под общ. ред. Л.И.Абалкина. – М. : Экзамен, 2004. – С. 72.

Дані щодо національного багатства України в історичній ретроспективі також обмежені. За офіційними відомостями, опублікованими в "Урядовому кур'єрі" 1991 р. [23, с. 5], у структурі національного багатства України 1990 р.

переважали основні фонди, частка яких становила 63,2% його загального обсягу, у той час як питома вага матеріальних оборотних коштів дорівнювала 17%, а домашнього майна населення – 19,8% (табл. 9).

Таблиця 9

**Склад та структура відтворюваного національного багатства
Української РСР, у фактичних цінах 1990 р.**

Назва елементу національного багатства	Обсяг, млрд крб.	Питома частка елементів у загальному обсязі національного багатства, %
Основні фонди, з них:	455,8	63,2
виробничі	304,1	42,1
невиробничі	151,7	21,0
Матеріальні оборотні кошти, з них:	123,0	17,0
у виробничій сфері	122,3	16,9
у невідомій сфері	0,7	0,1
Домашнє майно населення	142,9	19,8
Національне багатство, всього	721,7	100,0

Джерело: Склад та структура відтворюваного національного багатства Української РСР // Урядовий кур'єр. – 1991. – № 3. – С. 5.

Аналогічний склад елементів національного багатства виділяється й у методичних матеріалах, розроблених статистичним комітетом СНД [24, с. 119], згідно з якими, додатково врахувавши природоресурсний потенціал, здійснила оцінку національного багатства станом на початок 2001 р. Н.Збагерська [25] (табл. 10).

Таблиця 10

**Порівняльна структура національного багатства України та Росії
на початок 2001 р.**

Елемент національного багатства	Україна				Росія			
	млрд грн	%	млрд дол. США	на одну особу, дол. США	трлн руб.	%	млрд дол. США	на одну особу, дол. США
Основні фонди	845,8	86,8	155,8	3134	18,2	87,5	646,0	4437
Матеріальні оборотні кошти	77,0	7,9	14,2	285	1,2	5,8	42,7	293
Домашнє майно населення	15,5	1,6	2,8	57	1,4	6,7	49,7	341
Природні ресурси	36,3	3,7	6,7	135	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.
Національне багатство, всього	974,5	100	179,5	3611	20,8	100	738,4	5071

Примітка: "н.д." – немає даних.

Джерело: Збагерська Н.В. Удосконалення методологічних та методичних основ економічної оцінки природних ресурсів : автореф. дис ... канд. екон. наук: 08.08.01 / Н.В.Збагерська; Укр. держ. ун-т вод. госп-ва и природокористування. – Рівне, 2003. – 20 с.

Комплексні наукові розробки даної проблематики на теренах незалежної України є поки що одиничними. Найвагомий внесок зробили вчені РВПС України НАН України та Інституту економіки та прогнозування НАН України.

Перший колектив під керівництвом С.Дорогунцова здійснив оцінку національного багатства України станом на 01.01.96 р., а другий – під керівництвом В.Гейця – в рамках дослідження капіталізації економіки станом на 01.01.2006 р. оцінив різні види капіталу та резервні активи, сума яких була представлена як

національне багатство України. Методичні підходи до оцінки національного багатства були розроблені авторськими колективами обох установ окремо стосовно кожного елементу. Зазначені підходи суттєво відрізняються як для різних складових багатства в рамках кожного з згаданих вище досліджень, так і для однакових елементів за розробками різних авторів, що спричиняє суттєві розбіжності у кінцевих результатах. Так, станом на 01.01.1996 р. національне багатство України було оцінено колективом учених РВПС України по балансовій вартості за внутрішніми поточними цінами у 5,58 трлн грн, або 3,1 трлн дол. США, а за світовими цінами – 25,91 трлн грн, або 14,39 трлн дол. США². По залишковій вартості обсяг національного багатства, за розрахунками вчених РВПС України НАН України, дорівнював за внутрішніми поточними цінами 5,28 трлн грн, або 2,94 трлн дол. США, а за світовими цінами – 25,22 трлн грн, або 14,01 трлн дол. США. А колективом науковців Інституту економіки та прогнозування НАН України обсяг національного багатства України станом на 01.01.2006 р. був оцінений у 2 трлн дол., збільшившись, за твердженням авторів, з 2000 р. на 0,6 трлн дол. За четвертою науковою оцінкою національного багатства, здійсненою щодо України останнім часом, авторами якої є вчені Інституту економіки РАН Л.Нестеров та Г.Аширова, його обсяг станом на 01.01.2003 р. дорівнював 8,5 трлн дол. США (табл. 11).

Таблиця 11

**Обсяг національного багатства України за оцінками різних вчених,
трлн дол. США**

Автори оцінки, організація та країна, в якій проводилася оцінка	Дата, станом на яку здійснювалася оцінка	Обсяг національного багатства України
РВПС України НАН України, колектив авторів, Україна	01.01.1996 р.	14,01
Н.Збагерська, Україна	01.01.2001 р.	0,18
Інститут економіки РАН, Л.Нестеров, Г.Аширова, Росія	01.01.2003 р.	8,5
Інститут економіки та прогнозування НАН України, Україна	01.01.2000 р.	1,4
	01.01.2006 р.	2,0

Джерело: складено автором за даними: Національне багатство України / за ред. С.І.Дорогунцова. – К. : РВПС України НАН України, 2005. – 224 с.; Шумська С.С. Національне багатство: методологічні підходи та оцінки по Україні // Економічна теорія. – 2006. – № 4. – С. 62–76; Капіталізація економіки України : наук. доп. / за ред. В.М.Гейця, А.А.Гриценка ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2007. – 220 с.; Нестеров Л., Аширова Г. Национальное богатство и человеческий капитал // Вопросы экономики. – 2003. – № 2. – С. 103–110.

Згідно з експериментальними оцінками науковців Інституту економіки РАН Л.Нестерова та Г.Аширової [26], на початку ХХІ ст. обсяг національного багатства України у розрахунку на одну особу дорівнював 172,9 тис. дол., що набагато менше, ніж у Росії (387,2 тис. дол.), Білорусі (327,8) та Казахстані (284,5). У структурі багатства дослідники виділяли лише частку людського капіталу: в середньому в державах СНД його питома вага становить близько половини багатства (49,1%), а в Україні – 53,1% (рис. 2).

Переважною була частка людського капіталу і у структурі національного багатства відповідно до розрахунків дослідників Інституту економіки та прогно-

² Перерахунок американського долара в гривню проведено за курсом 1996 р.: 1 дол. США=1,8 грн.

зування НАН України. За трьома варіантами обчислень багатство української нації у 2005 р. складалося з: 1) 48,9% людського капіталу, 36,6 природного капіталу, 14,5% реального капіталу; 2) 48,9% людського капіталу, 36,6 природного капіталу, 7,6 речового капіталу підприємств, 4,6 фінансового капіталу, 1,4 резервних активів, 0,9% майна домогосподарств; 3) 46,7% людського капіталу, 34,9 природного капіталу, 12,6 основного капіталу (основних засобів в економіці), 4,4 фінансового капіталу, 1,4% резервних активів (рис. 3).

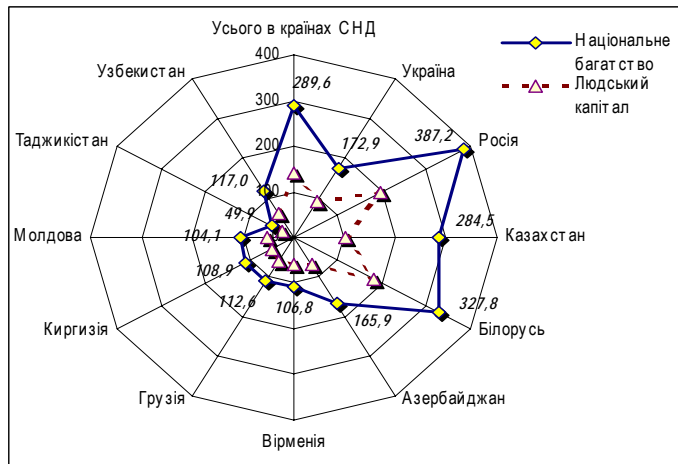

Рис. 2. Експериментальні оцінки обсягу національного багатства на одну особу в країнах СНД на початок ХХІ ст., тис. дол.

Джерело: Аширова Г. Современные проблемы оценки человеческого капитала // Вопросы статистики. – 2003. – № 3. – С. 26–31.

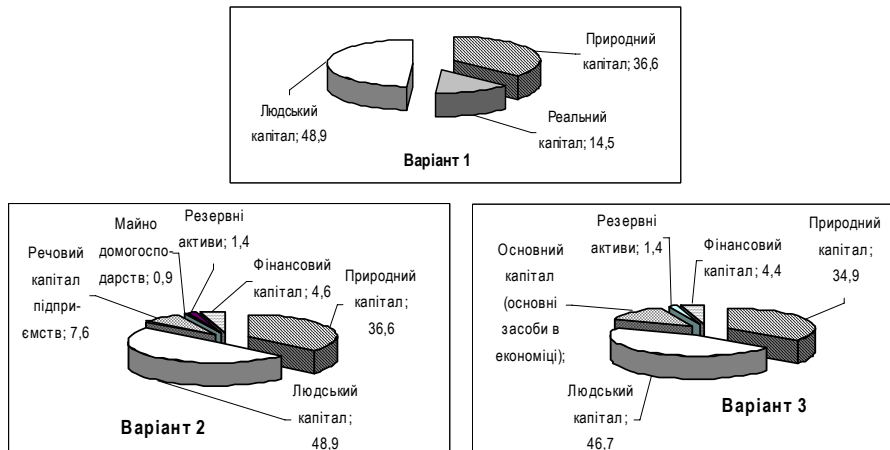

Рис. 3. Структура національного багатства України у 2005 р. за різними варіантами його оцінки вченими ДУ "ІЕП НАН України", %

Джерело: Капіталізація економіки України : наук. доп. / за ред. В.М.Гейця, А.А.Гриценка ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2007. – С. 190.

Причому з 2000 по 2005 рр., за висновками науковців, частка людського капіталу зменшилася з 55,7 до 47,21% за рахунок збільшення частки основного капіталу (з 10,7 до 12,7 %), природного капіталу (з 32,14 до 35,53%) та фінансового капіталу (з 1,43 до 4,57%) [27, 28].

Узагальнюючи напрацювання вчених різних країн із питань економічної оцінки національного багатства, неможливо також оминати увагою міжнародні розробки стосовно факторів впливу на благополуччя націй, що відображаються в щорічній збірці "World Development Indicators". В основі розрахунків фахівцями Світового банку (серед яких Д.Бейкс, М.Клементс, Д.Діксон, К.Гамільтон, Д.Хай, А.Кунте, Е.Луц, С.Паджиоле) використано підхід до розподілу валового національного доходу на частини, одна з яких споживається, а інша – заощаджується³. Причому валові національні заощадження спрямовуються на "споживання фіксованого капіталу" та "чисті національні заощадження" [29]. Ці показники відображають "потоківі" зміни у величині національного багатства і в контексті його економічної оцінки можуть використовуватися для інтерпретації отриманих результатів (із визначення масштабу багатства країн світу) і зіставлення їх з потоковими показниками виробництва, розподілу і заощадження ВВП, причому найбільш інформативним їхнє застосування є в процесі виявлення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу країн у міжнародному порівняльному форматі.

Економічна оцінка загального обсягу національного багатства повинна здійснюватися за формулою: $E_{нб} = E_{лп} + E_{прп} + E_{оз} + E_{ефк}$, де: $E_{нб}$ – економічна (грошова) оцінка національного багатства; $E_{лп}$ – економічна оцінка людського потенціалу; $E_{прп}$ – економічна оцінка природно-ресурсного потенціалу; $E_{оз}$ – економічна оцінка основних засобів, незавершеного капітального будівництва та оборотних коштів у запасах товарно-матеріальних цінностей; $E_{ефк}$ – економічна оцінка елементів фінансового капіталу, що впливають на обсяг національного багатства. Причому здійснена таким чином оцінка обсягу національного багатства як сукупності ресурсів станом на певну дату, повинна обов'язково доповнюватися аналізом процесу і результату поточного нагромадження національного капіталу в рамках розподілу валового внутрішнього продукту (відтворювальний підхід), формуючи, з урахуванням дворівневої моделі дослідження національного багатства (що передбачає розгляд у його складі національного капіталу і незадіяних (некапіталізованих) ресурсів), *емпіричну матрицю економічної оцінки багатства* (рис. 4).

З огляду на те, що головною метою економічної оцінки національного багатства є визначення *цінності* його складових, а "...цінність як економічне благо набуває форми інституту ціни в процесі реалізації угод і відносин обміну між господарюючими суб'єктами. Інститут ціни виступає як структурне утворення господарської системи, що здатне ефективно синтезувати, зберігати та транслювати соціально-економічну інформацію, забезпечуючи підпорядкування механізму сукупного суспільного відтворення законам економічної ефективності та соціальної справедливості" [30]. Саме тому найбільш прийнятним інструментом оцінки елементів національного багатства є їхня ринкова ціна. Даний висновок знайшов своє відображення і у методичних засадах оцінки національного багатства, розроблених ООН у рамках Системи національних рахунків, якою передбачено варіювання методів оцінки матеріальних невироблених активів (землі, багатств надр, природних біологічних та підземних водних ресурсів) залежно від

³ Валові національні заощадження представляють собою різницю між валовим національним доходом та суспільним і приватним споживанням, плюс "чисті поточні трансферти".

їхніх видів та дії різноманітних чинників. Згідно з положеннями СНР, "...активи і пасиви (і, відповідно, чиста вартість капіталу) повинні оцінюватися з використанням набору цін, які є поточними на дату здійснення оцінки, відносно окремих активів" [31, с. 299-300].

		Рівень дворівневої моделі дослідження національного багатства	
		Капітал	Багатство
Вимір дослідження національного багатства	Поточне нагромадження	Аналіз процесу поточного нагромадження капіталу як частини національного багатства, залученого до виробництва продукції (товарів, послуг)	–
	Багатство як сукупність ресурсів	Оцінка обсягу нагромадженого національного капіталу	Оцінка обсягу національного багатства як сукупності національного капіталу і незадіяних (некапіталізованих) ресурсів

Рис. 4. Схема емпіричної матриці представлення результатів економічної оцінки національного багатства

Джерело: складено автором.

У разі відсутності таких цін для визначення цінності складових багатства слід використовувати приведену дисконтовану вартість економічних вигод, очікуваних від реалізації прав власності або користування ними у майбутньому. Системою національних рахунків передбачено застосування й третього методу – сумування та переоцінки активу з урахуванням його вибуття, котрий використовувався у деяких країнах світу в процесі практичного оцінювання запасів основних засобів. Однак для решти елементів національного багатства його застосування може виявитись надто складним унаслідок недостатньої або недостовірної первинної інформації для здійснення оцінки.

Усі описані загальні шляхи здійснення оцінки окреслюють контури визначення цінності національного багатства в цілому, однак слід зауважити, що неоднорідність його складу спричиняє необхідність відокремленого обґрунтування методичних особливостей економічної оцінки його елементів.

Література

1. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress [Electronic resource] / [Stiglitz J., Sen A., Fitoussi J.-P. and others]. – 2009. – 292 p. – Access mode : <http://www.era.gv.at/attach/stiglitz_rapport_anglais.pdf>.
2. Mahab-ul-Haq System is to Blame for the 22 Wealthy Families / Mahab-ul-Haq. – The London Times. – 1973. – March 23.
3. Брокгауз Ф.А. Энциклопедический словарь : в 82-х т. – СПб. : Типо-Литография И.А.Эфрона, 1890–1911. – Т. 7: Волапюк – Выговские. – 1892. – 480 с.
4. Статистика народного богатства, народного дохода и национального счета. Очерки по балансовой статистике / отв. ред. и авт. предисл. А.Л.Вайнштейн. – М. : Наука, 1967. – 280 с.
5. Giffen R. The Growth of Capital / R. Giffen. – London : Bibliolife, 2009. – 180 p.
6. Кенз Ф. Избранные экономические произведения : пер. с фр. А.В.Горбунова, Ф.Р.Каплан, Л.А.Фейгиной. – М. : Соцэргиз, 1960. – 551 с.
7. Вайнштейн А.Л. Народное богатство и народнохозяйственное накопление предреволюционной России. – М. : Госстатиздат, 1960. – 483с.
8. Фалькнер С.А. Соединенные Штаты в мировом хозяйстве // Плановое хозяйство. – М.-Л., 1926. – С. 27.

9. *Гулишамбаров С.И.* Россия в мировом хозяйстве и в ряду великих держав при вступлении на престол императоров Александра III и Николая II в 1881–1894 гг. – Ашхабад, 1911. – 72 с.
10. *Mulhall M.G.* Mulhall's Statistical Dictionary / M. G. Mulhall. – London, New York : G. Routledge and sons, 1884. – 504 p.
11. *Струмилин С.Г.* Статистика и экономика. – М. : Наука, 1979. – 489 с.
12. Большая советская энциклопедия, 1949–1958. – Т. 5: Березна – Ботокуды. – 1950. – 652 с.
13. *Голдсмит Р.У.* Национальное богатство США в послевоенный период : пер. с англ. И.М.Осадчей, Р.М.Энтова. – М. : Статистика, 1968. – 430 с
14. *Николаев И.А.* Сколько стоит Россия : под ред. И. А. Николаева. – М. : Экономика, Елима, 2004. – 400 с.
15. *Данилишин Б.М.* Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка України / за наук. ред. Б.М.Данилишина. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. – 688 с.
16. *Kunte A.* Estimating National Wealth: Methodology and Results / Kunte A., Hamilton K., Dixon J., Clements M. – Washington, D.C. : The World Bank, 1998. – 45 p.
17. Where is the Wealth of Nations? [Electronic resource] / World Bank. – Washington, D.C. : The World Bank, 2006. – 208 p. – Access mode : <http://siteresources.worldbank.org/INTEEI/214578-1110886258964/20748034/All.pdf>.
18. *Auty R.M.* Resource Abundance and Economic Development / R.M.Auty. – Oxford : Oxford University Press. – 2001. – 356 p.
19. *Gylfason T.* Natural Resources, Education and Economic Development / T. Gylfason // European Economic Review – 2001. – № 45. – P. 847–859.
20. Большая российская энциклопедия : в 30 т. / пред. науч.-ред. совета Ю.С.Осипов ; отв. ред. С.Л.Кравец. – М. : Науч. изд-во "Большая российская энциклопедия", 2004. – Том: Россия. – 1080 с.
21. Российский статистический ежегодник 2008. – М. : Росстат, 2008. – С. 325.
22. *Бушув В.В.* Национальное богатство, энергетический потенциал и эргатический капитал России // Энергетическая политика. – 2005. – № 4. – С. 3–12.
23. Склад та структура відтворюваного національного багатства Української РСР // Урядовий кур'єр. – 1991. – № 3. – С. 5.
24. Екосередовище і сучасність : в 8-х т. / [Дорогунцов С., Хвесик М., Горбач Л., Пастушенко П.]. – К. : Кондор, 2006–2007. – Т. 1: Природне середовище у сучасному вимірі. – 2006. – 422 с.
25. *Збагерська Н.В.* Удосконалення методологічних та методичних основ економічної оцінки природних ресурсів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.08.01 "Економіка природокористування і охорони навколишнього середовища" / Наталія Василівна Збагерська. – Рівне, 2003. – 20 с.
26. *Нестеров Л.* Национальное богатство и человеческий капитал // Вопросы экономики. – 2003. – № 2. – С. 103–110.
27. *Шумська С.С.* Національне багатство: методологічні підходи та оцінки по Україні // Економічна теорія. – № 4. – 2006. – С. 62–76.
28. Капіталізація економіки України : наук. доп. / [В.М.Геєць, А.А.Гриценко, О.І.Барановський та ін.] ; за ред. В.М.Геєця, А.А.Гриценка ; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2007. – 218 с.
29. World Development Indicators 2011. – Washington, D.C. : The World Bank, 2011. – 466 p.
30. *Артемова Т.И.* Стоимость и цена: логико-исторический процесс формирования. – К. : Основа, 2006. – 448 с.
31. Система национальных счетов 1993 : в 2-х т. / Евростат, МВФ, ОЭСР, ООН, ВБ. – Брюссель, Люксембург, Вашингтон, О.К., Нью-Йорк, Париж, 1998. – Т. 1. – 725 с.

Надійшла в редакцію

17.05.2011 р.